

**ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОГЛЯДІВ С. ВІТТЕ НА РОЛЬ СЕЛЯНСЬКОЇ
ОБЩИНИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ
НА РУБЕЖІ ХІХ – ХХ СТ.**

У статті проаналізовано трансформацію поглядів Міністра фінансів Російської імперії С.Ю.Вітте на роль селянської общини в житті держави наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Розглядаються причини трансформацій.

Ключові слова: Російська імперія, аграрне питання, селянська община, землеволодіння.

На розвиток селянського господарства Російської імперії в пореформений період великий вплив мала селянська община, яка охоплювала абсолютну більшість і селянських господарств, і селянської землі. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. община чинила певний негативний вплив на розвиток селянського господарства, але ці вади урівноважувались великою кількістю того корисного, що робила община для селян. Тому в російському суспільстві були як послідовні прихильники поземельної селянської общини так і противники. Питання ролі общини все більше цікавило представників російської громадськості, перебувало в центрі багатьох дискусій. Погляди на роль селянської общини у суспільному житті зазнавали трансформацій під впливом різноманітних факторів. Хід саме таких трансформацій можна прослідкувати у поглядах С. Вітте.

Реформаторська діяльність С. Вітте розглядалась у працях багатьох дослідників. Серед них слід назвати роботи Б.В. Ананьїча та Р.Ш. Ганеліна [1; 2], А.П. Кореліна [3], В. Сироткіна [4] та інших дослідників. Незважаючи на це, погляди С. Вітте на аграрне питання не були пріоритетними в наукових дослідженнях. Автор статті, не претендуючи на повне висвітлення проблеми ставить за мету розкрити трансформацію поглядів С.Ю. Вітте на роль селянської общини в Російській імперії наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.

Наприкінці 1880-х – на початку 1890-х рр. С. Вітте позиціонує себе як слов'янофіл. Відповідно, на общину він також дивиться зі слов'янофільських позицій [5, с. 22]. «Община, – писав Сергій Юлійович, – особливість російського народу, зазіхати на неї – зазіхати на своєрідний російський дух». Він не заперечував тих законодавчих актів олександрівської доби, що спрямовувалися на правове закріплення доктрини державного протекціонізму стосовно до селянства, а відповідно і захисту общини як уособлення правічних, патріархальних основ буття російського селянина. Щодо цього періоду, у своїх спогадах майбутній Прем'єр-міністр чесно зізнавався, що община поширена скрізь, хоча і є примітивною формою землеволодіння. Водночас він визнавав, що община зручніша за окремого селянина-господаря, оскільки «легше пасти стадо, ніж окремо кожного його члена» [6, с. 504-505].

Будучи вірнопідданим Олександра III, особисто симпатизуючи цареві, на нашу думку, С. Вітте публічно у цьому освідчився. Він вважав, що критика общини – критика імператора, який утілював своєю постаттю сутність державної політики протекціонізму щодо селян.

На переконання Міністра фінансів, селянин за своєю природою консерватор, а тому – надійна опора монархії. Уряд, який стоїть на сторожі імперії, повинен всіляко дбати про селян, насамперед про їхнє землезабезпечення. Належна забезпеченість селян землею – гарантія існування імперії. Він пропонував, не обмежуючи економічної свободи селян, оберігати їхню землезабезпеченість [7, арк. 667]. У такий спосіб спостерігаємо своєрідну суперечність позиції С. Вітте. Адже він не говорив про те, що таке економічна свобода селян, яким чином вона співвідноситься зі свободою вільно розпоряджатися землею.

Натомість високопосадовець мислить по-іншому. Для нього заборона купівлі-продажу землі – засіб, за який селяни повинні дякувати уряду, оскільки таким чином земля зберігається в їхніх руках. Право індивідуальної власності – зло для селян, оскільки воно зумовлює їхнє обезземелення, активізує ухорощування на промисли, додаткові заробітки. Окрім цього

індивідуальна власність – каталізатор політизації антидержавницьких настроїв селянства. «Підпали, крадіжки, грабіж, убивства та інше, про що страшно уявити, – ось чим будуть займатися ці індивідуальні власники, які мають бути основою права» [7, арк. 668].

Згідно зі слов'янофільською доктриною, Міністр фінансів був переконаний, що община – гарант селянського землеволодіння, недоторканості надільного фонду. Відповідно, общинне землеволодіння – гарант селянського добробуту та статків. У такому разі, – підсумовував майбутній Прем'єр-міністр, – общинне землеволодіння повинне бути надійно убезпечене від будь-яких негараздів [7, арк. 668, 673].

Розвиваючи на наступних сторінках записки 1893 р. слов'янофільські принципи, С. Вітте обстоював економічні та політичні переваги общинного землеволодіння перед індивідуальним селянським. У цьому він апелював до моральних та історичних особливостей общини, які ґрунтуються на специфіці, відмінності селянського буття від поміщицького, міського тощо. «Сільська община – яскраве, живе, типове вираження масових здібностей, масової творчості у середовищі внутрішніх, побутових відносин селянського життя... Община вимагає бережливого ставлення до себе, – у ній є щось побутове, стихійне і ніякими штучними теоріями не можна спростувати того, що з усією очевидністю виявляється з кожної сторінки російської історії, що нарешті відчувається всенародно ... община потрібна Росії». Ліквідація общини загрожує селянському обезземеленню з усіма негативними наслідками, зумовленими цим [7, арк. 674, 677].

Контент-аналіз наведеного вище уривку більшою мірою засвідчує літературні таланти С. Вітте, його здатність до філософського осмислення явищ суспільно-політичного та соціально-економічного характеру. Меншою – реальний стан аграрного сектора економіки Російської імперії наприкінці XIX ст. Навряд чи це дозволяє говорити про делітантність С. Вітте, як про це зауважували окремі сучасники тих подій та історики. Пояснення, напевне, потрібно шукати в іншому.

По-перше, у світоглядних орієнтирах та духовності С. Вітте. Вони формувалися під впливом незаперечного для Сергія Юлійовича авторитета – дядька – генерала, учасника підкорення Кавказу, воєнного публіциста Р. Фадєєва. Як відомо, Ростислав Андрійович, разом із своїми однодумцями, за протекції О.І. Барятинського та П.А. Шувалова, у середині 1860-х років виступив проти лібералізації імперії, розпочатої Олександром II. Як зауважують Б. Ананьїч та Р. Ганелін, невідомо, чи брав участь С. Вітте у дискусіях 1870-х років. Однак залишилися дані пізнішого періоду, згідно з якими майбутній прем'єр-міністр поділяв думки свого дядька щодо політичного та економічного майбутнього Російської імперії. Зберіг він свою прихильність до слов'янофільства Р. Фадєєва і на початку 1890-х років, попри політичне забуття останнього. Підтвердженням цьому є листування С. Вітте з І. Аксаковим та О. Суворіним [2, с. 34-35].

По-друге. Перебуваючи на посаді Міністра фінансів, Сергій Юлійович соціально-економічний розвиток Російської імперії насамперед пов'язував із модернізацією фінансів країни та її індустріалізацією. У такий спосіб планував наздогнати промислово розвинуті США, Великобританію та інші країни. Саме тому аграрний сектор економіки посідав скромніше місце у віттевській стратегії модернізації, незважаючи на те, що 80% трудових ресурсів країни було зосереджено у сільському господарстві. Однак на той момент прибутковішими були промисловість та фінансово-банківська справа.

По-третє, так як С. Вітте, мислила більшість тогочасного російського імперського політичного істеблішменту, частиною інтелектуального поля якого був і граф.

По-четверте, дискусії навколо общини перетворили її у самостійний об'єкт аналізу, значною мірою відірваний від реальності. Про неї стали говорити не стільки як про реально існуючу, а як про уявну, таку, якою вона мислилася тими, хто про неї висловлювався.

Якщо община – це земне благо для селян, а сам так її у 1890-х рр. трактував Міністр фінансів, яке дозволяє їм забезпечити усі їхні матеріальні

потреби, то нелогічним та і шкідливим є вихід з неї. Селянин, вийшовши з общини, віч-на-віч опиниться з непривітною реальністю, яку він складно, а іноді й геть не розумів, оскільки вона виходила за межі його селянського мікрокосмосу, світоглядних орієнтирів. Община – своєрідний соціокультурний фільтр, адаптер для селянства у спілкуванні з іншою реальністю. Дозволити селянам виходити з общини без згоди «миру» шляхом дострокової сплати викупних платежів – «пускати землю на вітер, а землевласників перетворювати на людський пил», – доводив С. Вітте [7, арк. 673].

Наприкінці XIX ст. з-поміж мислячої частини російського імперського соціуму відчутними ставали тенденції вбачати в общині елементи соціалізму, соціалістичності. Зумовлювалося це насамперед проникненням ідей соціалізму в інтелектуальне середовище держави Романових, їхньою новизною та певною незрозумілістю. Водночас прихильники непохитності імперії, правлячої династії стали обережно закидати, що община може трансформуватися із союзника, опори монархії, в її опонента саме через елементи соціалізму, властиві общинному способу життя. С. Вітте виступив категорично проти подібних міркувань, які, як він доводив, безпідставні, нічим не виправдані та не підкріплені. Община, – підсумовував Міністр фінансів, – гарант економічної та політичної стабільності й розвитку Російської імперії [7, арк. 707].

У 1890-х рр. з-поміж представників російського імперського політикуму лунали думки, хоча й поодинокі, щодо того, що община – головна причина відсталості сільського господарства країни. Автор записки спростовував такі судження. Він зауважував, по-перше, що загальний стан та перспективи розвитку аграрного сектора економіки країни визначаються не формою землеволодіння / землекористування, а загальними економічними обставинами. По-друге, оперуючи статистичними даними, Міністр фінансів просував концепцію про те, що община не заважає поширенню добрих; черезсмузжя суттєво не позначається на застосуванні передових технологій;

примусовий сівообіг однаково поширений і у подвірному, і в общинному землеволодінні / землекористуванні.

Водночас, гіперболізуючи роль та значення общини в соціально-економічному та суспільно-політичному житті Російської імперії, селянства, С. Вітте визнавав, що в окремих, малочисельних випадках вона сковує ініціативу економічно активних селян. Однак це швидше виняток, ніж правило. Тому це не дає достатньо підстав нищити общинне землеволодіння / землекористування [7, арк. 707-708, 710].

Упродовж 1890-х років віттевська програма соціально-економічних дій стала давати реальні позитивні результати. С. Вітте фактично вдалося поєднати непок'єднане, як про це справедливо зауважують Б. Ананьїч та Р. Ганелін [2, с. 39]. Результатом цього стала життєдіяльність феодальної за своєю сутністю влади за умов індустріалізації, можливість успішно розвивати економіку, не змінюючи надбудови. Водночас, нова економічна модель Російської імперії, яку активно розбудовував Міністр фінансів, не могла бути бездоганною. Надмірний протекціонізм промисловості зумовлював нерівномірність розвитку як окремих регіонів, так і галузей. До того ж не було і достатнього досвіду ведення ринкової економіки. Під впливом зовнішніх та внутрішніх обставин наприкінці XIX – на початку XX ст. віттевська економічна система почала зазнавати деформації. Зокрема, пригальмувалися надшвидкі темпи розвитку промисловості, зменшилися об'єми закордонних інвестицій, порушилася бюджетна рівновага.

Разом із тим, на наше переконання, справжньою «ахіллесовою п'ятою» віттевської економічної моделі стала диспропорція між темпами поступу аграрного сектора економіки та промисловості. Правильність наших міркувань підтверджують селянські виступи 1902, 1904 рр. в Європейській частині Російської імперії: на Харківщині, Полтавщині, Чернігівщині. Вони засвідчили відсутність на селі чисельно переважаючої середньо заможної та заможної селянської верстви, належного селянського правозабезпечення. Домінувала община і общинне землеволодіння / землекористування.

Відповідно мала місце масова селянська зневага до інституту приватної власності загалом і на землю зокрема.

Потрібно віддати належне «фінансовому генію останніх Романових» у тому, що він був самокритичною, тверезо мислячою особистістю. С. Вітте не міг не бачити тих деформацій, що мали місце у його економічній системі. Підтвердження таких наших думок можна віднайти у його мемуарах. Там він писав про таке: «Коли мене призначили міністром фінансів, на селянському питанні я знався поверхово... У перші роки я не мав визначеності щодо нього, певною мірою тяжіючи до общини, оскільки симпатизував слов'янофілам... Однак ставши механіком складної машини, що називається фінанси Російської імперії, потрібно було бути дурнем, щоб не зрозуміти, що машина без палива не поїде... Це паливо – економічний стан Росії, а оскільки основна частина населення – селянство, то потрібно вникнути у цю сферу» [8, с. 498-499]. Навряд чи Сергій Юлійович лукавив перед самим собою. Швидше він пояснив причину еволюції власних поглядів на аграрне питання, що відбулася у нього на початку ХХ ст.

Не останню роль у трансформації світоглядних засад С. Вітте із аграрного питання відіграв М. Бунге. Незважаючи на протистояння, що мало місце між С. Вітте та М. Бунге наприкінці 1880-х років, Миколі Християновичу вдалося довести Сергію Юлійовичу хибність ідеалізації общини. У своїх мемуарах граф зізнавався, що М. Бунге «відкрив йому очі» на те, що община – основне гальмо економічного розвитку селянства. Породжена середньовіччям вона не здатна була до трансформацій, до удосконалення [8, с. 498].

Від 1897 р. спостерігаємо нове розуміння С. Вітте сутності аграрного питання та шляхів його вирішення у Російській імперії. Тогож року у записці щодо бюджету країни Міністр фінансів, аналізуючи стан розвитку сільського господарства, рівень добробуту селян, звернув увагу на «особливу групу заможних селян». Цю категорію він назвав силою, що здатна подолати «несприятливі умови сільського життя». Він був переконаний у тому, що

«особлива груп заможних селян» і надалі буде розвиватися на засадах капіталізму. Альтернативи такому варіанту подолання селянських злиднів граф не бачив. Щодо цього у записці зазначалося: «... іншого шляху поширення добробуту, окрім того, що має місце за капіталістичного розвитку, економічне життя ніде не запропонувало, отже, йому не потрібно перешкоджати». Необхідною умовою капіталістичного покращення добробуту селян С. Вітте вважав надання селянам права виходити із общини [9, арк. 5-7].

У 1898 р. від теоретичного переосмислення общини Міністр фінансів переходить до конкретних кроків із реалізації своїх нових поглядів. Саме тоді Комітет міністрів черговий раз розглядав стан справ у сільському господарстві. Граф запропонував відмовитися високопосадовцям від зашкарублого розуміння селян і общини, переглянути зміст та вектор спрямованості аграрного курсу, привести його у відповідність до тих тенденцій, що мали місце у промисловості, фінансах, банківській справі. Такі ініціативи Міністра фінансів видалися революційними для консервативно мислячих стовпів російського самодержавства – К. Победоносцева, П. Дурново, В. Плеве. Їхніми зусиллями пропозиції С. Вітте були зведені нанівець. Однак у 1899 р. Сергію Юлійовичу вдалося пролобіювати закони про скасування кругової поруки, у розробці яких він брав безпосередню участь.

У такий спосіб констатуємо, що під впливом загальноекономічних тенденцій світового та імперського розвитку, зважаючи на особистісні характеристики, вплив оточення, суспільно-політичну активність селянства тощо наприкінці 1890-х – на початку 1900-х років у поглядах С. Вітте на аграрне питання відбуваються якісні зміни. Їхнє структурне оформлення набуло об'єктивованого вираження у 1904 р. Зокрема, 5 грудня 1904 р., за тиждень до указу імператора від 12 грудня 1904 р., в якому йшлося про роль Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості як державного центру з принципового перегляду принципів аграрного

законодавства, за місяць до початку революції 1905 р., у 49 номері «Вестника финансов, промышленности и торговли» було надруковано «Записку по крестьянскому делу председателя высочайше учрежденного Особого совещания о нуждах сельскохозяйственной промышленности статс-секретаря С.Ю. Витте».

Основний зміст віттевської записки стосувався перспектив общини, общинного землеволодіння / землекористування у Російській імперії. Сміслова заданість цієї частини аналізованого документу визначалася метою, яку поставив автор: знищити традиційне преклоніння перед общиною. Власну концепцію майбутнього общини він вибудував у такий спосіб. Спочатку він виокремив складові, на яких ґрунтувалися теоретичні уявлення про общину у середовищі російського імперського політичного істеблішменту. Потім розкритикував поодиночі кожний із постулатів міфу про общину, а надалі отримані результати узагальнив.

На його думку, трьома китами гіперболізації суспільно-політичної та соціально-економічної ролі общини в Російській імперії були такі міфологеми:

1. община – гарант непролетаризації селянства;
2. община – гарант політичної стабільності імперії;
3. община – гарант збереження селянського землезабезпечення.

Проти першого положення С. Вітте опонував тим, що община, як засвідчують дані, що надійшли від більшості місцевих комітетів, сприяє масовій пролетаризації селянства. Багатодітність селянських родин – одна із причин дрібнення селянських господарств, відповідно появи селянського малоземелля. Община не стояла на перешкоді цього процесу. Тай і не могла вона цього зробити, оскільки її земельний фонд також не поповнювався, або розширювався вкрай повільними темпами, що катастрофічно відставали від темпів народжуваності на селі. Не сприяла община і покращенню способів землеобробітку. На заваді цьому стояли систематичні общинні землепереділи. Це зумовлювало низьку врожайність, загалом низьку продуктивність

селянської праці [10, с. 81-83]. Складно відмовити С. Вітте у правильності об'єктивного розуміння ситуації. Адже справді у сукупності всі ці явища негативно впливали на грошове наповнення бюджетів селянських родин, спонукало селян до пошуку додаткових джерел заробітку, врешті-решт це сприяло пролетаризації села.

Вищенаведене дозволило графу зробити правильний висновок про те, що община – безперспективне соціально-економічне явище у контексті адекватного реагування Російської імперії на економічні виклики, перед якими стояла країна на початку ХХ ст.

Опонуючи другій тезі прихильників общини та общинного землеволодіння / землекористування, автор записки писав про те, що община – джерело соціалістичності селянства. Він застосував прийом перенесення та інтерпретації. Зокрема, свої контраргументи він формулював на підставі перенесення народницького розуміння політичної перспективи общини з її інтерпретацією на власний манер. Прихильникам общини він вказував на безпосередню схожість народницького соціалізму з общинним землеволодінням. В останньому він убачав паростки суспільної власності на засоби виробництва. На посилення доказовості власних суджень С. Вітте вдався до цитування думок професора Б. Чичеріна про те, що «зрівняльні порядки розхитують поняття про непохитність та недоторканість прав власності, представляючи собою благодатний ґрунт для поширення соціалістичних понять» [10, с. 84-86].

Отже, голова Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості дотримувався думки, що община, общинне землеволодіння / землекористування – джерела соціалізації селян. Відтак община не може бути гарантом політичної стабільності імперії. Так само як і соціалістично налаштовані селяни не можуть бути запорукою для правління Романових. Тому навряд чи доцільно продовжувати державну політику протекціонізму стосовно до общини, общинного землеволодіння / землекористування.

Підсумовуючи вищевикладене, констатуємо, що у 1890-х рр. С. Вітте позиціонував себе прихильником слов'янофільства, державної політики протекціонізму над селянами, був під ідейним впливом особистості Р. Фадєєва, Олександра III. Перебуваючи у загальноінтелектуальному політогочасного російського імперського політикуму, він відстоював погляд на общину як на міцний фундамент соціально-економічного та суспільно-політичного поступу Російської імперії. Станову окремішність селянства вважав природним явищем, як і общину – природною, історично зумовленою формою буття російського селянства. Зазіхання на ліквідацію общини розцінював як замах на державну модель Російської імперії.

Наприкінці 1890-х – на початку 1900-х років інтереси держави спонукали його, поряд із іншими мотивами, переглянути роль і значення общинного села у міцності російської державності, віддавши перевагу капіталізації села під контролем держави заради зміцнення держави.

Несприйняття віттевської програми аграрної модернізації країни правлячою елітою та опозицією – закономірний, як на нас, результат ставлення до продуктів інтелектуальної творчої діяльності, які за своїм змістовим наповненням значно випереджають час, у який вони створені, виходять за межі інтелектуального поля епохи.

Список використаних джерел та літератури

1. Ананьич Б. В. Сергей Юльевич Витте и его время / Б. В. Ананьич, Р.Ш. Ганелин; РАН. Ин-т рос. истории. Санк-Петербург. фил. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2000. – 430 с.
2. Ананьич Б.В. Сергей Юльевич Витте / Б. В. Ананьич, Р.Ш. Ганелин // Вопросы истории. – 1990. – № 8. – С. 32 – 52.
3. Корелин А. П. Сергей Юльевич Витте / А.П. Корелин // Россия на рубеже веков: исторические портреты. – М., 1991. – С. 8-47.

4. Сироткин В.Г. Великие реформаторы России / В. Г. Сироткин. – М.: Знание, 1991. – 61 с.
5. Витте С. Воспоминания: в 3-х т. – т. 1. / С. Витте. – М.: Соцэкгиз, 1960. – 556 с.
6. Витте С. Избранные воспоминания, 1849 – 1911 гг. / С. Витте. – М.: Мысль, 1991. – 708 с.
7. Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф. 1149. – Оп. 11. – Спр. 77.
8. Витте С.Ю. Воспоминания. В 3-х т. – т.2. / С. Витте. – М., 1960. – 639 с.
9. ДАРФ. – Ф. 543. – Оп. 1. – Спр. 279.
10. Витте С. Записка по крестьянскому делу председателя высочайше учрежденного Особого совещания о нуждах сельскохозяйственной промышленности статс-секретаря С.Ю. Витте / С. Витте. // Вестник финансов, промышленности и торговли. – № 49. – 1904. – С. 1 – 163.

В статье проанализировано трансформацию взглядов министра финансов Российской империи С.Ю.Витте на роль крестьянской общины в жизни государства в конце XIX – начале XX в. Рассматриваются причины трансформаций.

Ключевые слова: *Российская империя, аграрный вопрос, крестьянская община, землевладение.*

The article analyzes the transformation of the views of the Minister of Finance of the Russian Empire S.Y. Vitte the role of peasant communities in public life in the late nineteenth and early twentieth centuries. We consider the reasons transformations.

Keywords: *Russian Empire, the agrarian question, the peasant community, tenure.*